

kendine has üslûbuyla bu sayfaları derginin merakla okunan bir bölümü haline getirmiştir.

İlk yıllarda hemen bütünü sanat ve edebiyata ayrılan dergide zamanla aktüel ve politik konular da yer tutmaya başlamış, İslâm dünyasında olup bitenlere geniş yer ayrılmıştır. Böylece kalabalık bir okuyucu kesimine hitap etmeye başlayan derginin tirajı dört beş binlere doğru yükselmiş, bazı yazarlarının da katıldığı bir Afganistan seyahatinden sonra renkli orijinal fotoğraflar kullanılarak hazırlanan ve iki baskı yapan "Afganistan Özel Sayısı"yla (nr. 62, Ocak 1982) tiraj 10.000'e ulaşmıştır.

Ölümleri dolayısıyla Fethi Gemuhluoğlu (nr. 12, Kasım 1977), Necip Fazıl Kısakürek (nr. 80-82, Temmuz-Ağustos-Eylül 1983) ve Cahit Zarifoğlu (nr. 129, Eylül 1987) için özel sayılar hazırlayan derginin 46. sayısı "Hikâye", birleşik 92-95. sayıları "Tasavvuf Özel Sayısı" olarak çıkmıştır. Televizyon kültürü üzerine geniş bir fikri yelpazeden isimlerin katılımıyla gerçekleştirilen soruşturma 71. sayıda yayımlanmıştır.

Başlangıçta çeviriden çok yazarlarının ürünlerine dayanan bir dergi olması kararlaştırılan *Mavera* yayımladığı üç dört çeviri yazı dışında uzun süre bu ilkesine bağlı kalmış, derginin geçmiş sayılarının değerlendirildiği 100. sayıdan sonra Thomas S. Eliot ve Ezra Pound'la yapılmış uzunca iki konuşmanın çevirisi 101 ve 108. sayılarda çıkmıştır. Derginin bu döneminde Bilge Karasu ile sanatı üzerine yapılmış bir konuşma ve "Kapitalistleşme Sürecinde Edebiyat Dergileri" konulu bir soruşturma, "İnsan-Makine İlişkileri" ile Sezai Karakoç'un "Fecir Devleti" şiiri üzerine yapılan oturumlar bulunmaktadır. Dil konusunda süregelen tartışmalara taraf olmayacağı belirtilen dergide orta bir yol izlenmiştir.

Çekirdek kadroyu oluşturan ve daha önce *Diriliş*, *Edebiyat* gibi dergilerde de yazmış olan kurucu yazarların yanı sıra aralarında Osman Sarı, İsmail Kılıoğlu, Mehmet Maraşlıoğlu, Mehmet Kahraman, Mehmet Atilla Maraş, Kadir Tanır, Atasoy Müftüoğlu, Bahri Zengin gibi isimlerin de bulunduğu çok sayıda yazarın katkılarıyla yayımına devam eden *Mavera*'da 40'lı sayılardan itibaren Mustafa Çelik, Recep Seyhan, Ramazan Dikmen, Adnan Tekşen, Âlim Kahraman, Ali Haydar Haksal, Mustafa Özçelik, Osman Özcan gibi isimlerden oluşan yeni bir yazarlar kuşağı belirlemeye başlamıştır. Mehmet

Ocaktan, Alaeddin Soykan, Mustafa Ruhi Şirin, Necmettin Turinay, Fehmi Kuru, Mehmet Çağlar, Meral Maruf, Seyfettin Ünlü, Ömer Lekesiz, İlhan Kutluer, Osman Bayraktar, İhsan Işık dergide ürünleriyle görülen diğer belli başlı isimlerdir. Ayrıca Hasan Aycin çizgileriyle, Özkul Eren hazırladığı kapak desenleriyle dergiye katılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Vedat Günyol, *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, İstanbul 1986, s. 79; Rasim Özdenören, "Demek ki Yüz Ayı Geride Bırakmışız", *Mavera*, IX/100, İstanbul 1985, s. 4-11; Âlim Kahraman, "Erdem Bayazit'la *Mavera* Dergisi ve Akabe Yayınları Çevresinde", a.e., s. 12-19; İlyas Mollaoğlu, "Mavera Üzerine Âlim Kahraman'a İki Soru", *İlim ve Sanat*, sy. 10, İstanbul 1986, s. 7; "Mavera", *TDEA*, VI, 163-164.

ÂLİM KAHRAMAN

MÂVERÂÜNNEHİR

(ما وراء النهر)

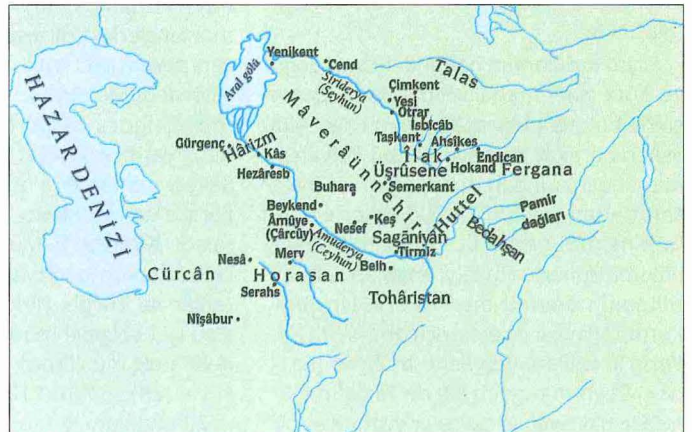
Ceyhun nehrinin
kuzey ve doğusunda kalan bölgeye
İslâm tarihçi ve coğrafyacıları
tarafından verilen isim.

Orta Asya'ya yönelik İslâm fütuhatından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine (Amuderya / Oxus) izâfeten "nehirin öte tarafında bulunan bölge" anlamında kullanılmıştır. İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında Turanî ve İranî kavimler arasında sınır olarak kabul edildiği bildirilen Ceyhun nehrine eski Türkler'in Ögüz adını verdikleri kaydedilmektedir (Günaltay, IV, 36), Mâverâünnehir tabiri IX. (XV.) yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde Mâverâü'l-Ceyhûn ya da Haytal, Batı kaynaklarında Transoxiana (Transoxania) diye anılan bölgeye bazı Türk müellifleri Çay-ardı adını vermişlerdir (Esin, s. 152),

Modern dönemde Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²'lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.

Bölgenin doğu ve kuzey sınırları İslâm hâkimiyetinin genişlemesine paralel olarak değişmiştir. Mâverâünnehir'in hangi şehir ve bölgeleri kapsadığı konusunda bilgi veren Arap coğrafyacılarından İstahrî güneyde Ceyhun nehriyle sınırlanan bölgenin Buhara, Semerkant, Soğd toprakları, Uşrüsene (Uşrusana), Şâş (Taşkent), Fergana, Keş (Kiş), Nesef (Nahşeb), Sagâniyân (Çaganiyân), Huttal (Huttalân), Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîkes, Hârizm, Fârâb, İsbîcâb, Talas, İlak ve Hucend'i kapsadığını; İbn Havkal doğusunda Pamir, Reşt ve düz bir çizgi üzerinde Huttal'e sınır Hint topraklarının, batısında Taraz'dan itibaren batıya doğru Bârâb (Fârâb), SütKent, Semerkant'a tâbi Soğd, Buhara ve tâbi yerler, Hârizm ve Hârizm denizine (Aral gölü) kadar yay halindeki bir çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar ülkesinin kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan düz bir çizgi üzerindeki Karluk topraklarının, güneyinde ise Bedahşan ve Hârizm denizine kadar düz bir çizgi üzerinde Ceyhun nehrinin yer aldığını ve Huttal'in de Mâverâünnehir'e dahil olduğunu kaydeder. Mes'ûdî, Mâverâünnehir'in de içinde bulunduğu geniş topraklara Kuşan adını verir. Ebü'l-Fidâ ve Kalkaşendî gibi Arap tarihçi ve coğrafyacıları Turan topraklarının üç büyük bölgeden meydana geldiğini, bunlardan birinin Mâverâünnehir ve Türkistan olduğunu belirtirler.

Mâverâünnehir, ilk fetih yıllarından itibaren idari açıdan Horasan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ancak III. (IX.) yüzyılda Sâmânîler döneminde bölgenin Horasan'dan ayrı ve özel bir statüye sahip olduğu görülmektedir. Klasik dönem-

Mâverâünnehir
bölgesi

de Mâverâünnehir merkezde en geniş ve en verimli topraklara sahip Soğd (Buhara ve Semerkant), batıda Hârizm (sonraları Hîve), güneyde Sagâniyân -Huttel, Ceyhun'un yukarısında Bedahşan, kuzeyde Fergana -Şâş'tan oluşan beş ana bölgeye ayrılıyordu.

Ceyhun nehri çok eski devirlerden beri İran ile Turan arasında sınır kabul edilmiş, bazan batıda bulunan yerleşik İranî kavimlerin, bazan doğuda bulunan Turanî göçebelerin nüfuz alanına girmiştir (Strange, s. 433). Verimli topraklara sahip olan bölgede çok eski tarihlerden itibaren tarımsal hayatın izlerine rastlanmaktadır. Eskiçağ ve Ortaçağ'da ticaret yolları vasıtasıyla Çin, İran, Hindistan, Rus stepleri ve Baltık ülkelerine bağlanan Mâverâünnehir'in havası, suyu, topraklarının bereketi, mâmurluğu, halkının savaşçılığı, cömertliği, hayır severliği İslâm coğrafyacılarının yanı sıra Doğulu ve Batılı seyyahlar tarafından da övülmüştür. Mâverâünnehir'deki Buhara ve Semerkant şehirleri kaynaklarda "İslâm'ın kubbesi" ve "dünya cennetlerinin en önde geleni" şeklinde tanımlanmıştır.

Tarih öncesi dönemlerden itibaren Orta Asya steplerindeki göçebelerle Horasan ve İran'daki yerleşik unsurlar arasında bir sınır durumunda olan Mâverâünnehir'in siyasî tarihi bölgeye dışarıdan yapılan müdahale ve istilâlara bağlı olarak gelişmiştir. Bölge milâttan önce II. binyılda Aryaîler'in göç ve iskânına sahne olmuş, milâttan önce VI. yüzyılda Pers Devleti'ne bağlanmış, Büyük İskender'in kısa süreli hâkimiyetinin ardından Baktriya Kralığı toprakları içerisinde yer almıştır. Milâttan önce II. yüzyıl başlarında doğudan gelen göçebelerin istilâsına uğrayan bölge Yüe-çiler'in ve Kuşan Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Milâttan sonra V. yüzyılın ortasından VI. yüzyılın ortalarına kadar Eftalitler'e, bu devletin yıkılmasının ardından Batı Göktürk Devleti'ne bağlanmıştır (565).

İslâm ordularının gelişinden önce Soğd ve Türk asıllı mahallî hâkimlerin idaresinde bulunan Mâverâünnehir'e ilk ciddi askerî harekât Muâviye b. Ebû Süfyân'ın kumandanlarından Ubeydullah b. Ziyâd tarafından yapıldı. 24.000 askerle Ceyhun nehri geçen Ubeydullah, Buhara hâkimi Buhara-Hudâ'yı mağlûp ederek bölgenin önemli merkezlerinden Beykend'i (Paykand) ele geçirdi (54/674). I. Yezîd'in valilerinden Selm b. Ziyâd (681-683) Ceyhun'u geçtiyse de Yezîd'in ölümlüyle başlayan iç savaşlar yüzünden bir

sonuç alınmadı. Mahallî hâkimlerin yardım talepleri Göktürkler'in bölgeye başarılı askerî müdahalelerini getirdi (701).

Mâverâünnehir'de kalıcı başarılar, ancak Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî'nin umumi valiliği esnasında Kuteybe b. Müslim'in 86'da (705) Horasan valisi tayin edilmesiyle sağlandı. Kuteybe uzun mücadelelerden sonra mahallî hâkimleri bertaraf ederek Beykend, Timuşkent, Kermîniye, Buhara, Keş ve Nese'fi ele geçirdi. Tohâristan hâkimi Nîzek Tarhan öldürüldü. Semerkant yüklü bir haraç vererek teslim oldu. Bu başarılar, İslâm ordularının İsficâb'a kadar ilerlemesini ve Üşrûsene dışında Mâverâünnehir'in önemli bir kısmının müslümanların kontrolüne girmesini sağladı.

İslâm fetihlerinden önceki dönemde Soğdlular, Türkler ve Araplar gibi çeşitli etnik kökenlere mensup halkların yaşadığı bölgede Budizm, Zerdüştilik, Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mecûsîlik ve Mezdekiyye yaygındı. Henüz İslâm hâkimiyetine girmeden bazı müslümanların bölgeye yerleşip İslâm'ı yaymak için çalıştıklarına dair rivayetler bulunmakla birlikte Mâverâünnehir'de İslâm'ın yayılışı Kuteybe b. Müslim zamanında gerçekleşmiştir. Kuteybe, takip ettiği başarılı siyasetle ordusuna aldığı askerlerin müslüman olmasını sağlarken şehirlere yerleştirdiği müslüman grupların yerli halkla iyi ilişkiler kurması ve Dahhâk b. Müzâhim gibi âlimlerin İslâm'ı halka iyi anlatmaları bölgenin İslâmlaşmasını kolaylaştırmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in, seleflerinin aksine Müslümanlığı kabul edenlere kolaylık göstermesi, onları cizyeden muaf tutması, çeşitli halkları İslâm dinine kazandırmak için başlattığı tebliğ kampanyası Mâverâünnehir'in İslâmlaşma sürecini hızlandırmıştır.

Kuteybe b. Müslim döneminde Mâverâünnehir şehirlerinde birer askerî garnizon kurulmuş, bu garnizonlara müslümanlar yerleştirilmiştir. Sosyoekonomik yapı devam ettirilmiş, para sistemi Buhara örneğinde olduğu gibi aynen korunmuş, Soğdca resmî dil olarak bir süre daha yerini muhafaza etmiştir. Nasr b. Seyyâr zamanında divan defterleri Orta Farsça'dan (Pehlevîce) Arapça'ya çevrilmiştir. Kuteybe b. Müslim'in öldürülmesinden sonra başlayan mahallî ayaklanmalar ve Türgiş Hükümdarı Su-lu'nun (Sou-lou) bölgeye müdahalesi Mâverâünnehir'deki müslüman hâkimiyetini sarstı (110/728). Bölge 112'de (730) yeniden müslümanların kontrolüne girmekle bir-

likte şiddetli savaşlar 120 (738) yılında Su-lu'nun ölümüne ve Türgişler'in kendi iç sorunları sebebiyle bölgeden ayrılmasına kadar devam etti.

Göktürk Devleti'nin yıkılması ve Türgişler'in çekilmesi Çinliler'e Mâverâünnehir'e kadar müdahale imkânı verdi. 133 (751) yılındaki Talas Savaşı'nın ardından bölge kesin olarak müslümanlara bağlandı. Fakat isyanların ardı arkası kesilmedi. Bölge halkı Mukanna'nın isyanına destek verdi (776-783). Hârûnnürreşid devrinde 190'da (806) isyan eden Râfi' b. Leys 194'te (810) Horasan Valisi Me'mûn'dan eman dileyerek teslim oldu. Me'mûn, bu isyanın bastırılmasında gösterdiği başarılarından dolayı Sâmânîler'e adını veren Sâmân-Hudâ'nın oğlu Esed'in dört oğlu Nûh, Ahmed, Yahyâ ve İlyas'a yüksek rütbelere ve makamlara tevcih etti. Daha sonra Horasan Valisi Gassân b. Abbâd Halife Me'mûn'un emriyle Nûh'u Semerkant, Ahmed'i Fergana, Yahyâ'yı Şâş ve Üşrûsene, İlyas'ı da Herat valiliklerine tayin etti (204/819). Böylece Mâverâünnehir'de Sâmânîler devri başlamış oldu. Sâmânîler Horasan'da hüküm süren Tâhîrîler'e tâbi idi. Ya'kûb b. Leys'in 259 (873) yılında Tâhîrîler Devleti'ne son vermesinin ardından bölge Saffârîler'e bağlandı. Halife Mu'temid-Alellah iki yıl sonra yayımladığı bir menşurla bütün Mâverâünnehir'i Sâmânîler'den Nasr b. Ahmed b. Esed'e tâbi kıldı (261/875). İki yüzyıla yakın bir süreden beri İslâm hâkimiyeti altında bulunan Mâverâünnehir bu menşurla ilk defa Horasan'da müstakil bir idarî bölge olarak kabul edildi.

Mâverâünnehir, Sâmânîler devrinde en parlak dönemlerinden birini yaşadı. Başta Buhara ve Semerkant olmak üzere bölgede önemli bir ekonomik, kültürel ve ilmi gelişme meydana geldi. Mâverâünnehir'de yetişen pek çok âlim ve sanatçı İslâm dünyasında bilim, kültür, felsefe ve sanatın gelişmesine ciddi katkılarda bulundu. Muhaddis Buhârî ve Dârimî, müfessir Dahhâk b. Müzâhim, kelâmcı Mâtürîdî, fakih Ebû'l-Leys es-Semerkandî bunlardan sadece birkaçıdır. Bölgede II. (VIII.) yüzyılda başlayan ilmi faaliyetler Sâmânîler döneminde doruk noktasına ulaştı. Mâverâünnehir bu devirde iktisadî açıdan da büyük gelişme gösterdi, halkın refah düzeyi yükseldi. Rusya, Polonya ve İskandinavya'da bulunan çok sayıda gümüş Sâmânî defnesi, Mâverâünnehir'in bu dönemde adı geçen yerlerle canlı ticarî ilişkilere sahip bulunduğunu göstermektedir (Frye, s. 72). Ayrıca bu devirde İslâmî-

yet bölgenin doğusunda ve kuzeyindeki steplere yayıldı. İbn Havkal ve İstahrî gibi IV. (X.) yüzyıl coğrafyacıları, yaşadıkları dönemde İslâm ülkeleri içinde Mâverâünnehir kadar gayri müslimlerle cihad yapan başka bir bölge bulunmadığını, sınırlarının dârülharbe yakın olduğunu ve bütün topraklarının cihad sahası (dârülcihad) sayıldığını belirtirler. Soğdlular'ın ve Türkler'in uzun süren direnmeleri sonucunda İslâmiyet'i benimsemeleriyle Müslümanlık bütün Orta Asya'ya yayılma imkânı buldu. Böylece Mâverâünnehir, Türkler'le müslümanları yüz yüze getiren ve Türk-İslâm tarihinin seyrini değiştiren önemli bir coğrafya parçası oldu.

Bölgenin Türkleşme süreci IX. yüzyılın son çeyreğindeki yoğun Oğuz göçleriyle başladı. Etnik yapının Türkler lehine değişimi, Karluk ve Halaçlar gibi diğer Türk boylarının bölgeye göçleriyle daha da güçlendi. Karahanlı hâkimiyeti Mâverâünnehir'in Türkleşme sürecindeki nihaî safhanın başlangıcı oldu. Horasan Valisi Ebû Ali es-Simcûrî, Sâmânî Hükümdarı Nûh b. Mansûr ile aralarında çıkan anlaşmazlığı çözemeyince Karahanlı Hükümdarı Hârun Buğra Han'dan yardım istedi. Buğra Han Sâmânîler'e son verdiği takdirde Horasan Ebû Ali'nin olacak, Mâverâünnehir ise Karahanlı hâkimiyetine bırakılacaktı. Buğra Han, Sâmânîler'e karşı verdiği başarılı mücadelelerden sonra Semerkant ve Sâmânî başşehri Buhara'yı bir süre için ele geçirdi (382/992). Halefi İlig Han Nasr b. Ali 389'da (999) Buhara'yı tekrar zaptederek Sâmânîler'e son verdi. İlig Han'ın Gazneliler'in idaresindeki Horasan'a hâkim olma isteği başarısızlığa uğramakla birlikte Karahanlı hâkimiyeti Mâverâünnehir'e sağlam bir şekilde yerleşti. Sâmânîler, sınırlarını Türk akınlarına ve özellikle Karahanlılar'a karşı korumaları için Buhara civarındaki Nûr kasabasını ve çevresini Selçuklular'a otlak olarak verdiler (375/985). Selçuk Bey'in 397 (1007) yılı civarında vefatı üzerine Cend şehrinde ayrılarak Mâverâünnehir'e göç eden Selçuklu hânedanı mensupları burada Sâmânîler'i destekleyince Karahanlılar'ın saldırılarına mâruz kaldılar. Mâverâünnehir'e hâkimiyet için mücadele eden Karahanlılar ve Gazneliler Selçuklular'ın bölgeye inmesinden rahatsız oldular. Selçuklular daha sonra Mâverâünnehir'den ayrılıp Hârizm'e göç ettiler. Sultan Alparslan, muhtemelen Karahanlılar'ı ortadan kaldırmak için 200.000 kişilik bir orduyla Mâverâünnehir üzerine yürüdü, ancak bir suikast neticesinde öldürülünce sefer ba-

şarısızlığa uğradı (465/1072). 480 yılının ilk günlerinde (Nisan 1087) Mâverâünnehir'e bir sefer düzenleyen Sultan Melikşah geçtiği yerlerdeki bütün kale ve şehirleri ele geçirdi. Buhara'yı zaptedip Karahanlı Hükümdarı Ahmed Han'ı esir aldı ve İsfahan'a götürdü. Sultan Melikşah, Çiğiller'in Semerkant'ta çıkardığı isyan üzerine aynı yılın sonlarında Mâverâünnehir'e ikinci bir sefer yaptı ve Emîr Üner'i Semerkant'a vali tayin etti (480/1087). Sultan Berkyaruk, Arslan Argun'un Horasan'da başlattığı isyanı bastırdıktan sonra Belh'te yaklaşık yedi ay kaldı ve Mâverâünnehir'deki işleri düzene koyup adına hutbe okuttu (490/1097). Sultan Berkyaruk, Karahanlılar'dan Kılıç Tamgaç Han'ın (Mes'ûd b. Muhammed) ölümünün ardından üç Batı Karahanlı hükümdarını bizzat tayin edip Mâverâünnehir'i kontrol altında tuttu. Horasan meliki Sencer de Karahanlı Hükümdarı Kadir Han Cibrâil b. Ömer'in kendi topraklarını istilâya kalkışması üzerine sefere çıkıp onu esir aldı ve öldürttü. Sencer bu zaferden sonra Mâverâünnehir'i yeniden teşkilâtlandırdı. Muhammed b. Süleyman'ı Arslan Han unvanıyla Batı Karahanlı hükümdarı tayin edip kendine tâbi kıldı (495/1102).

536 (1141-42) yılında Katvân savaşında Sultan Sencer putperdest Karahıtaylar'a mağlûp olunca Karahıtaylar Mâverâünnehir'i ele geçirdiler. Karahıtaylar'ın ardından bölge Alâeddin Muhammed Tekiş döneminde Hârizmşahlar'ın idaresine girdi (607/1210). Ancak kısa süre sonra Mâverâünnehir'e giren Moğollar bölgedeki şehirleri tahrip edip halkını katlettiler (616-617/1219-1220). Böylece Mâverâünnehir Moğollar'ın hâkimiyetine girmiş oldu. Ögedey Han'ın tayin ettiği Mahmud Yalvaç ve oğlu Mes'ûd Beg'in idaresinde bölge yeniden toparlandı ve refah seviyesi yükseldi. Mahmûd Târâbî adlı bir kişinin Moğollar'a karşı başlattığı isyan büyük bir Moğol ordusu tarafından bastırıldı (636 / 1338-39).

Mâverâünnehir, Çağataylar döneminde Çağataylılar'ın Horasan'a düzenlediği yağma seferlerine karşılık veren İlhanlılar tarafından birkaç defa yağmalandı (1273, 1316). Timurular zamanında Mâverâünnehir şehirleri ekonomik ve kültürel gelişiminin zirvesine ulaştı. Bu dönemde pek çok mimari âbide ile süslenen Semerkant şehri ön plana çıktı.

Şeybânîler Mâverâünnehir'de uzun ve istikrarlı bir hâkimiyet kurmayı başaramadılar. Timurlu hâkimiyeti sonrası bölgede kabile ruhu ve kabileler arasındaki

mücadeleler kendini gösterdi. XVII ve XVIII. yüzyıllara gelindiğinde Mâverâünnehir artık eski ekonomik ve kültürel önemini kaybetmişti. Bu devirde Canoğulları ve Astrahan'ın hâkimiyetine giren bölge, zaman zaman kuzey ve doğu steplerindeki göçebe kabilelerin saldırılarına mâruz kaldı ve Mangıt hâkimiyetinin ardından Çarlık Rusyası'nın idaresine girdi (1868).

Vahalardaki verimli topraklarda gelişmiş bir sulama sistemiyle yapılan tarım, zengin altın ve gümüş madenleri, orman ürünleri, kürk, deri, bal mumu ve Çin malları nakline dayanan gelişmiş ticaret, Eski ve Ortaçağ'lar boyunca Mâverâünnehir'in iktisadî gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Tarihî İpek yolunun önemini kaybetmesi ve doğu-batı ticaretinin güneydeki denizlere kayması, XVII. yüzyıldan itibaren bölgenin ekonomik açından yavaş yavaş gerilemesine sebep olmuştur. Tarihteki Mâverâünnehir toprakları günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan'la Kazakistan'ın bazı kesimlerini ihtiva eder.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 545, 592-629; İbnü'l-Fakih, *Tercüme-yi Muhtaşarü'l-Büldân* (trc. H. Mes'ûd), Tahran 1349/1970, s. 171-178; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 68-71; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (trc. Hüseyin Karaçânîlû), Tahran 1370/1991, s. 24-32; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, İstanbul 1975, s. 22-24; a.mlf., *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, bk. İndeks; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise* (M. J. de Goeje), Leiden 1891 → Frankfurt 1992, s. 105; İbn A'sem el-Küfî, *el-Fütûh* (trc. Muhammed b. Ahmed Müstevfi-yi Herevî, nşr. Gulâm Rızâ Tabâtabâî), Tahran 1374/1995, s. 782-784; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab* (nşr. Müfid M. Kumeyha), Beyrut 1986, I, 133; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 286-348; a.mlf., *Mesâlik* (trc. Anonim, nşr. İrc Efşâr), Tahran 1367 hş., s. 226-276; Nerşahî, *Târîh-i Buğârâ* (nşr. Müderris-i Razavî), Tahran 1351/1972, s. 12-16, 52-81; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 459-525; a.mlf., *Sefernâme-i İbn Havkal: İrân der Şüretü'l-arz* (trc. Ca'fer Şiâr), Tahran 1366/1987, s. 191-248; *Hudûdü'l-'âlem* (nşr. Menûçihir-i Sütüde), Tahran 1362/1983, s. 26, 105-107; Makdisî, *Ahşenü'l-tekâsim* (trc. Alî Naki Münzevî), Tahran 1361 hş., II, 381-425; Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 442; *Ahbârü'd-devletî's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 2, 15, 41, 44, 50, 54, 63, 65, 66, 88, 104, 137; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Frankfurt 1994, IV/1, s. 400-403; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), bk. İndeks; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, I, 74-96; Zekeriyây b. Muhammed el-Kazvinî, *Âşârü'l-bilâd* (trc. Cihângîr Mîrzâ Kâcâr, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis), Tahran 1373/1994, s. 291, 586-589, 615-619, 628, 634, 638; Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-büldân* (trc. Abdülmuhammed Âyetî), Tahran 1349/1970, s. 556-562; a.e. (nşr. J. T. Reinaud – M. G. de Slane), Paris 1840 → Frankfurt 1992, s. 483-504; Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 21, 217, 261-262; İbn

Battûta, *Sefernâme* (trc. Ali Muvahhid), Tahran 1337/1958, s. 366-388; Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406* (trc. G. le Strange), Frankfurt 1994, s. 200-338; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 429; ayrıca bk. İndeks; Huncî, *Mihmânâme-i Buḥârâ* (nşr. Menûçîhr-i Sütüde), Tahran 1341/1961, s. 99-118, 187-222; Muhammed b. Abdücelîl es-Semerkindî, *Ḳandiyye* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1367/1988, s. 29-44; Ebû Tâhîr Hâce Semerkindî, *Semerîyye* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1367/1988, s. 140-161; Muînül-fukarâ Ahmed b. Mahmûd, *Târîḫ-i Mollâzâde* (nşr. Ahmed Gülçîn-i Meânî), Tahran 1339 hş., s. 25-54; T. Mayer, *Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen, Nord-und Ostzentrasien (XV b Mittelasiien II)*, Tübingen-Berlin 1998, tür.yer.; Şemsettin Günaltay, *Mufassal Türk Tarihî*, İstanbul 1339, IV, 36; H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı* (trc. M. Hakkı), İstanbul 1930; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi* (Ankara 1956), Ankara 1984, bk. İndeks; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 106, 119, 127, 138, 139, 163, 165, 203-206, 219, 221, 222, 267; V. V. Barthold, *Âbyârî der Türkistân* (trc. Kerîm Keşâverz), Tahran 1350/1971, s. 98-221; a.mlf., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 83-230, 239-260; a.mlf., "Mâverâünnehir", *İA*, VIII, 408-409; Emel Esin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 152, ayrıca bk. İndeks; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1979-84, I-II, bk. İndeks; Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler* (doktora tezi, 1984), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, bk. İndeks; A. Belenitsky, *Ḥorâsân ve Mâverâ'ünnehir: Âsyâ-yi Meyâne* (trc. Pervîz Vercâvend), Tahran 1371, s. 81-185; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Frankfurt 1993, s. 433-489; Gülçin Çandarlıoğlu, *Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri*, *Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*, İstanbul 1995, s. 57-63, 69; R. N. Frye, *Bukhara*, California 1997, tür.yer.; Hasan Kurt, *Emevî ve İlk Abbâsî Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi* (doktora tezi, 1997), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Hüseyin Salman, *Türgişler*, Ankara 1998, s. 46-73; R. Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu* (trc. İsmail Mangalteppe), İstanbul 1999, s. 71-74, 80, 86; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, bk. İndeks; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul 2001, s. 50, 79-80, 119-121; Osman Aydın, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Aydın Usta, *Sâmânîler Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihi (943-1005)* (doktora tezi, 2003), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; N. Togan, "Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı Ziyaret Eden Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", *İTED*, IV/1-2 (1971), s. 21-64; R. D. Mc Chesney, "The Amirs of Muslim Central Asia in the XVIIth Century", *JESHO*, XXVI/1 (1983), s. 33-70; Eşref Buharalı, "İstâhri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maveraünnehir", *TDA*, sy. 99 (1995), s. 29-77; C. E. Bosworth, "Mâ Warâ' al-nahr", *EP* (İng.), V, 852-859.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

MÂVERDÎ

(المووردی)

Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed
b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî
(ö. 450/1058)Siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan
Şâfiî fakihî.

364'te (974-75) Basra'da doğdu. Babası gül suyu (mâû'l-verd) işiyle uğraştığı için Mâverdî lakabıyla tanındı. İlk fıkıh eğitimi memleketinde Mu'tezile âlimi Abdülvâhid b. Hüseyin es-Saymerî'den aldı. 398 (1008) yılından önceki bir tarihte Bağdat'a giderek Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bâfî ve diğer bazı âlimlerden ders okudu. Ebû Ali Hasan b. Ali el-Cebelî, Muhammed b. Adî el-Minkarî ve Ebû'l-Kâsım İbnü'l-Mâristânî'nin aralarında bulunduğu ulemâdan hadis dinledi. Hanefî fakihî Kudûrî'den yararlandı. Nişâbur yakınlarındaki Üstüvâ'da ve diğer bazı yerlerde kadılık yaptıktan sonra Bağdat'a döndü. Fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir ve ahlâk dersleri verdi, hadis rivayet etti. Basra Camii'nde de bir halkası olduğu anlaşılmaktadır (*Edebü'd-dünyâ*, s. 390). Kariyerinde birbirlerine baba-oğul kadar yakın olduklarını söylediği (İbnü'l-Cevzî, VIII, 26), İbn Ebû's-Şevârib ailesinin en son kâdilkudâtı Ahmed b. Muhammed b. Abdullah'ın katkısı olsa gerektir. Kendisinden fıkıh öğrenen ve hadis dinleyenler arasında Hatîb el-Bağdâdî ve Ebû'l-Fazl İbn Hayrûn gibi önemli şahsiyetler bulunmaktadır.

Mâverdî, Kâim-Biemrillâh tarafından 422 (veya 423/1032), 428 (1037) ve 435 (1043-44) yıllarında Büveyhî emirleri Ebû Kâlfîcâr, Celâlûddeve ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e gönderilen diplomatik heyetlerde görevlendirildi. Emirlerin ikram ve ihsanına mazhar oldu. Kadılık maaşı yanında elde ettiği bu tür gelirler sayesinde refah içinde yaşadı. Elçilikleri sırasında hükümdarlara doğru bildiği hususlarda eleştiriler yöneltmekten çekinmedi. Nitekim 1032'de Ebû Kâlfîcâr'ın "sultân-ı a'zam" ve "mâlikü'l-ümem" unvanlarını almak istemesine bunların hilâfet makamına lâyık olduğu gerekçesiyle karşı çıktı (kendisinin aktardığı bir örnek için bk. *Teshîlü'n-nazar*, s. 221-222). Halife, 429 Ramazanında (Haziran 1038) Celâlûddeve'ye "şâh-ı şâhân" unvanını verince halkın tepkisini çekti. Gelişmeler üzerine mesele hakkında fetvası istenen âlimler arasında bulunan Mâverdî, Celâlûddeve'ye yakın-

lığıyla tanınmasına rağmen buna karşı çıktı; dinî gayretten kaynaklanan bu tavır sebebiyle emîrin bile takdirini kazandı (İbnü'l-Cevzî, VIII, 65-66, 97-98, 116, 233; İbn Kesîr, XII, 33, 43-44, 51). Ancak halifenin aynı yıl Mâverdî'ye İslâm tarihinde ilk defa olarak "akda'l-kudât" unvanını vermesi ilginçtir. 437'de (1045-46) Refsürrüesâ İbnü'l-Müslime'nin vezirliğe getirilmesinden sonra siyaset sahnesinden çekilen Mâverdî tamamen tedris ve telif faaliyetleriyle meşgul oldu. 30 Rebülevvel 450 (27 Mayıs 1058) tarihinde Bağdat'ta vefat eden Mâverdî'nin cenazesi Bâbüharb semtindeki kabristana defnedildi. Mâverdî kaynaklarda vakar, hilim, hayâ, tevazu, ihlâs, feraset ve üstün zekâ sahibi olarak nitelenir. Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü'l-Cevzî onu sika, Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî sadûk kabul etmektedir.

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, tefsirinde ortaya koyduğu bazı görüşlerin Basralıların temayülüne uygun olarak Mu'tezile'ninkilerle örtüştüğü gerekçesiyle Mâverdî'yi gizli itizâl ile itham etmiş, ancak mutlak Mu'tezilî saymamış, bu sebeple kendisinden fıkıh ve hadis konularında birçok nakilde bulunmuştur (*Ṭabakâtü'l-fukahâ'î's-Şâfi'iyye*, II, 638-639). Yâkût el-Hamevî onun fûrûda Şâfiî, usulde Mu'tezilî olduğu kanaatindedir (*Mu'cemü'l-üdeba'*, XV, 53). Aslında müctehidlik mertebesine erişen Mâverdî'nin Mu'tezile ve Eş'ariyye'nin bayraktarlığı yapan çağdaşları Kâdî Abdülcebbar, Ebû İshak el-İsferâyînî ve Bâkîllânî gibi kelâmcıların cüz'iyâtla ilgili bazı görüşleri arasında tercihte bulunması tabii karşılanmalıdır. Nassa öncelik veren hadisçilerin akfî mülahazalarla farklı görüşleri benimseyen âlimlere itizâl ve teşeyyu' ithamında bulunmasına sıkça rastlandığı bilinmektedir. Kâdir-Billâh da 420 yılının 18 Şâban, 20 Ramazan ve 1 Zilkade (1 Eylül, 2 Ekim, 11 Kasım 1029) tarihlerinde toplumun ileri gelenlerini huzuruna çağırarak, Mu'tezile ve Şi'a'ya reddiye mahiyetinde olup *er-Resâ'ilü'l-Kâdiriyye* adıyla anılan yazılı görüşlerini dinleterek mutabakatlarını almıştır. Kâim-Biemrillâh da 433 (1041-42) yılında aynı şeyi tekrarlamıştır (İbnü'l-Cevzî, VIII, 41, 109-111; İbn Kesîr, XII, 26, 49). Büyük ihtimalle bu toplantılara katılan Mâverdî'nin Mu'tezile taraftarlığı yapması beklenmemelidir. Ayrıca hadislerden hareketle sünnetullahı aykırı mucizeleri ve cennetin hâl-i hâzırda yaratılmışlığını kabullenerek halku'l-Kur'ân'ı reddetmesi, Allah'ın zâtının tek, sıfatlarının kadim olduğu görüşünü benimseme-